

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ Κ. LOUIS GODART

1. Τρεῖς μεγάλες ἀναπάντεχες ἀνακαλύψεις ἀπέδωσαν στήν 'Ιστορία τὸν αἰγαϊακὸ κόσμο τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἡ πρώτη ὀφείλεται στὸν H. Schliemann καὶ στὶς ἀνασκαφές ποὺ διεξήγαγε ἀπὸ τὸ 1870 στὴν Τροία καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, στὶς Μυκῆνες, τὴν Τίρυνθα καὶ τὸν Ὀρχομενὸ. Παρὰ τὰ λάθη ποὺ εἶναι διάσπαρτα στὶς ἐρμηνείες ποὺ πρότεινε γιὰ τὸ νέο κόσμο ποὺ ἐβγαζε ἀπ' τὴ λήθη, ὀφείλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ Γερμανὸς ἀπέδειξε ὅτι οἱ μῦθοι καὶ οἱ διηγήσεις τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, βύθιζαν τὶς ρίζες τους στὴν Ἱστορία.

Τὴ δεύτερη ἀνακάλυψη τὴ χρωστᾶμε στὸν A. Evans, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1900, φέρνοντας στὸ φῶς τὰ ἐρείπια τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ἀποκάλυψε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ μινωικοῦ κόσμου.

Ἡ τρίτη εἶναι ἔργο τοῦ M. Ventris, ὁ ὁποῖος, τὸ 1952, ἀναγνώρισε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα πίσω ἀπ' τὰ σημεῖα τῆς γραμμικῆς Β, τῆς τρίτης ἀπὸ τὶς γραφές ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Evans στὴν Κνωσὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

2. Σήμερα, σχεδὸν ἕναν αἰῶνα μετὰ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν στὸ χῶρο τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τὸν Evans, τί μπορούμε νὰ ποῦμε γιὰ τὶς διαφορετικὲς γραφές τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν ἱστορία τους;

Ὁ Evans ἀναγνώρισε τρεῖς γραφές στὰ στρώματα τῆς Κνωσοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ: τὴν κρητικὴ ἱερογλυφικὴ, τὴ Γραμμικὴ Α καὶ τὴ Γραμμικὴ Β. Γιὰ τὸν πατέρα τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας τὰ πράγματα ἦταν ξεκάθαρα. Ἡ ἀρχαιότερη γραφὴ τοῦ Αἰγαίου ἦταν ἀναμφισβήτητα ἡ ἱερογλυφικὴ, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν πρώτη γραφὴ προῆλθαν τὰ δύο γραμμικὰ συστήματα ποὺ ὀνόμασε ἀπλὰ Γραμμικὴ Α καὶ Γραμμικὴ Β.

Ὁ Jean - Pierre Olivier καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος συμπεριλάβαμε στὸ Corpus Hieroglyphicarum Inscriptionum Cretae¹, τρεῖς ἐνεπίγραφες σφραγίδες ποὺ προέρχονται

1. J.-P. OLIVIER, L. GODART, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ J. C. POURSAT, Corpus Hieroglyphicarum Inscriptionum Cretae (Études Crétoises XXXI, 1995). Συντομογραφία CHIC.

ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀρχανῶν², δίνοντάς τους τοὺς ἀριθμοὺς 202, 252 καὶ 315. Πρόκειται γιὰ τὰ ἀρχαιότερα ἐνεπίγραφα τεκμήρια ποὺ βρέθηκαν ὡς τώρα στὸ Αἰγαῖο, ἀφοῦ χρονολογοῦνται στὴ Μεσομινωικὴ ΙΑ³. Τὸ κείμενο ποὺ εἶναι χαραγμένο σ' αὐτὲς τὲς σφραγίδες συνίσταται σὲ ἓνα τύπο ποὺ ὀνομάστηκε «τύπος τῶν Ἀρχανῶν» καὶ περιλαμβάνει τὰ ἱερογλυφικὰ συλλαβογράμματα 042 - 019 - 019 - 095 - 052⁴.

Τὰ πέντε συλλαβογράμματα ποὺ συνθέτουν αὐτὸν τὸν τύπο, πιστοποιοῦνται βεβαίως στὴν κρητικὴ ἱερογλυφικὴ γραφὴ, ἀντιστοιχοῦν ὅμως καὶ στὰ συλλαβογράμματα 08, 31, 60 καὶ 24 τῆς Γραμμικῆς Α καὶ στὰ ὅμοιά τους συλλαβογράμματα τῆς Γραμμικῆς Β a, sa, ra καὶ ne⁵. Ἐπιπλέον, ὑπάρχει μιὰ λέξη ποὺ μαρτυρεῖται συχνὰ στὴ Γραμμικὴ Α⁶, ἡ περίφημη λέξη 08 - 31 - 31 - 60 - 13 (Α-SA-SA-RA-ME) ποὺ μοιάζει κατὰ περίεργο τρόπο στὴν ὁμάδα ποὺ σχηματίζουν τὰ ἱερογλυφικὰ σημεῖα 042 - 019 - 019 - 095 - 052 (Α-SA-SA-RA-NE) τὰ ὅποια συναντᾶμε σ' αὐτὸν τὸν τύπο τῶν Ἀρχανῶν.

Μιά τέτοια σύμπτωση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Εἶναι λοιπὸν πιθανόν, τὰ κείμενα ποὺ παρουσιάζουν τὸν ἐν λόγω τύπο νὰ εἶναι σὲ Γραμμικὴ Α καὶ ἡ λέξη Α-SA-SA-RA-NE, παροῦσα στὰ προανακτορικὰ κείμενα τῶν Ἀρχανῶν, νὰ εἶναι ἀπλὰ μιὰ παραλλαγή, στὰ πλαίσια τοῦ ἴδιου γραφικοῦ συστήματος, τῆς λέξης Α-SA-SA-RA-ME, ποὺ μαρτυρεῖται τὴν ἐποχὴ τῶν Νέων Ἀνακτόρων στὶς ἐπιγραφές σὲ Γραμμικὴ Α τοῦ ὄρους Γιούχτα (IO Zb 10), τῆς Πραισσοῦ (PR Za 1e) καὶ τοῦ Παλαίικαστρου (PK Za 11b-c)⁷.

Κατὰ συνέπεια μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ Γραμμικὴ γραφὴ Α ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ Μεσομινωικὴ ΙΑ περίοδο (2100 π.Χ.), εἶναι σίγουρα ἡ ἀρχαιότερη γραφὴ

2. I.A. SAKELLARAKIS, «Arkhanes 1965. Report on the excavations», Kadmos IV (1965), 177 - 180.

3. CHIC, 31.

4. E. GRUMACH - I.A. SAKELLARAKIS, «Die neue Hieroglyphensiegel vom Phourri (Archanes) 1», Kadmos V (1966), 109 - 120.

5. Τὸ γεγονός εἶχε ἤδη ὑπογραμμιστεῖ πρὶν τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β, γιὰ παράδειγμα ἀπὸ τὸν A. KOBER, «The Minoan Scripts: Fact and Theory», AJA 52 (1948), 89.

6. Πράγματι, θὰ τὴν ξαναβροῦμε στὸ PK Za 4 (08 - 31 - 31 - 60), στὸ PK Za 11b-c καὶ PR Za 1e (08 - 31 - 31 - 60 - 13) καὶ τέλος στὸ IO Zb 10 (08 - 31 - 31 - 60 - 13).

7. L. GODART - J.-P. OLIVIER, Recueil des inscriptions en linéaire A (Études Crétoises XXI, τ. 1, 2, 3, 4, 5, 1976 - 1985). Συντομογραφία GORILA 1, 2, 3, 4, 5.

τοῦ Αἰγαίου. Δὲν μποροῦμε λοιπὸν νὰ δηλώσουμε μὲ βεβαιότητα, ὅπως τὸ ἔκανε ὁ Evans, ὅτι ἡ Γραμμικὴ Α προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱερογλυφικὴ γραφὴ.

3. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς περιόδου ποὺ μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴ MM IA ὡς τὸ τέλος τῆς MM IIB (1750 π.Χ.) θὰ σχηματιστεῖ στὴν Κρήτη μιὰ δεύτερη γραφὴ, ἡ κρητικὴ ἱερογλυφικὴ. Ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη αὕτὴ ἡ γραφὴ παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴ Γραμμικὴ Α, ὅπως φαίνεται καὶ σύμφωνα μὲ τὸν πίνακα ποὺ προτείνουμε στὸ CHIC⁸, συγχρόνως ὅμως εἶναι καὶ πολὺ διαφορετικὴ, πρᾶγμα ποὺ ἂν προστεθεῖ στὸ χρονολογικὸ πρόβλημα ποὺ μόλις θίξαμε ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Γραμμικὴ Α δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱερογλυφικὴ γραφὴ.

Αὕτὴ ἡ συνύπαρξὴ κρητικῆς ἱερογλυφικῆς καὶ Γραμμικῆς Α μαρτυρεῖται συχνὰ κατὰ τὴν Μεσομινωικὴ ἐποχὴ. Ἔτσι οἱ πινακίδες τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητα γραμμένες στὴ Γραμμικὴ Α, καὶ μάλιστα σὲ κάποιες περιπτώσεις ὅπως τῆς PH 7 σὲ μιὰ Γραμμικὴ Α ποὺ φαίνεται ἤδη ἰδιαίτερα ἐξελιγμένη, εἶναι σύγχρονες μὲ τὰ ἀρχεῖα σὲ ἱερογλυφικὴ γραφὴ ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ Συνοικία Μ στὰ Μάλια καὶ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τῆς Μεσομινωικῆς IIB⁹. Ἐπιπλέον, κατὰ τὴ Μεσομινωικὴ III, στὰ Μάλια, ὁ περίφημος ἀποθέτης τῶν ἱερογλυφικῶν, ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν F. Chapouthier, περιεῖχε ἑγγραφα ἀρχείου σὲ ἱερογλυφικὴ ποὺ παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ ἄλλα ἑγγραφα ἀρχείου σὲ Γραμμικὴ Α, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι στοὺς κόλπους τοῦ ἴδιου κτιρίου, ὁρισμένοι γραφεῖς ἐφαρμόζουν τὴν ἱερογλυφικὴ, ἐνῶ ἄλλοι γράφουν στὴ Γραμμικὴ Α¹⁰.

4. Γιατὶ δύο διαφορετικὲς γραφεὲς στὴν Κρήτη στὴν ἀρχὴ τῶν Ἱστορικῶν χρόνων;

Α priori θὰ μπορούσαμε νὰ ἐκπλαγοῦμε βλέποντας ἓνα λαὸ σὰν τὸ μινωικὸ νὰ κάνει τὴν προσπάθεια νὰ ἐπινοήσῃ καὶ νὰ υἱοθετήσῃ δύο διαφορετικὰ συστήματα γραφῆς, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἀναμφισβήτητα ἡ γραφὴ ἀποτελεῖ προνόμιο πολὺ λίγων ἀτόμων. Αὕτὴ ἡ παρατήρησις θὰ μποροῦσε λοιπὸν νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν ὑπόθεσις ὅτι ἡ Γραμμικὴ Α καὶ ἡ ἱερογλυφικὴ ὑπηρετοῦν τὴν καταγραφὴ δύο διαφορετικῶν γλωσσῶν.

8. CHIC, 19.

9. J.-C. POURSAT, L. GODART, J.-P. OLIVIER, Fouilles exécutées à Mallia. Le Quartier Mu, I. (Études Crétoises XXIII, 1978).

10. E. CHAPOUTHIER, Les écritures minoennes au palais de Mallia (Études Crétoises XXII, 1930).

Στὴν πραγματικότητα, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ χρῆση τῆς Γραμμικῆς Α καὶ τῆς ἱερογλυφικῆς γινόταν στὰ ἴδια γραφεῖα τῶν ἰδίων βασιλικῶν κατοικιῶν, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὑπῆρχαν λαοὶ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν δυὸ διαφορετικὰ συστήματα γιὰ νὰ γράψουν μιὰ καὶ μοναδικὴ γλώσσα. Εἶναι γιὰ παράδειγμα, ἡ περίπτωση τῶν Χετταίων, οἱ ὅποιοι, ἐκτὸς ἀπ' τὸ σφηνοειδὲς σύστημα ποὺ μάθαιναν στὰ σχολεῖα τῶν Ἀσσύριων ἐμπόρων ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴν Ἀνατολίαν, καὶ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ καταγράψουν τὰ λογιστικὰ τους καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ἢ διπλωματικὴ ἀλληλογραφία τους, χρησιμοποίησαν καὶ μιὰ ἱερογλυφικὴ γραφὴ μὲ τυπικὰ μνημειακὸ χαρακτῆρα.

Εἶναι λοιπὸν ἐμφανὲς ὅτι ἡ παρουσία δυὸ διαφορετικῶν συστημάτων γραφῆς στὴν Παλαιονακτορικὴ Κρήτη, δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ φανταστοῦμε ὅτι στὸ νησί τοῦ Μίνωος, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, κατοικοῦσαν πληθυσμοὶ ποὺ ἀνῆκαν σὲ δύο διαφορετικοὺς γλωσσολογικοὺς ὀρίζοντες.

Θὰ μπορούσαμε καὶ ἐδῶ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ δύο γραφεῖς ἐξαρτῶνταν ἀπὸ τὸν φορέα ποὺ ὑπηρετοῦσαν καὶ ὅτι, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν Χετταίων ποὺ ἀναφέραμε, ἡ μιὰ γραφὴ προοριζόταν γιὰ τὰ λογιστήριά τους καὶ ἡ ἄλλη γιὰ τὴ σύνταξη ἄλλου εἶδους ἐγγράφων. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι στὴν ἐποχὴ τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων ὅλες οἱ σφραγίδες γράφονται στὰ ἱερογλυφικά, ἀλλὰ αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ μόνος τομέας ὅπου χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικὰ αὐτὴ ἡ γραφὴ. Πράγματι οἱ γραφεῖς ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν ἱερογλυφικὴ γράφουν, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴ Γραμμικὴ Α, σὲ πινακίδες, σὲ δισκία, σὲ πρίσματα, σὲ λίθινες τράπεζες προσφορῶν, σὲ πῆλινα ἀγγεῖα καὶ μὲ λίγα λόγια σὲ κάθε εἶδους ἀντικείμενο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ φέρει ἐπιγραφή. Κατὰ συνέπεια φαίνεται τολμηρὸ νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἡ κρητικὴ ἱερογλυφικὴ γραφὴ ἐπινοήθηκε γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὶς σφραγίδες, πόσο μάλλον ὅταν στὴν προανακτορικὴ ἐποχὴ, ὅπως μᾶς δείχνουν τὰ εὐρήματα τῶν Ἀρχανῶν, τὰ πρῶτα κείμενα σὲ Γραμμικὴ Α, χαράσσονται σὲ σφραγίδες.

Πρὸς τὸ παρὸν λοιπὸν ὀφείλουμε νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι οἱ λόγοι ποὺ θὰ δικαιολογοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ δυὸ διαφορετικῶν τύπων γραφῆς στὴν παλαιονακτορικὴ Κρήτη μᾶς διαφεύγουν ἐντελῶς.

Ὅποιοι κι ἂν εἶναι οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς συνύπαρξης, ἡ Γραμμικὴ Α φαίνεται νὰ ἐπιβάλλεται στὴν Κρήτη καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου τὴν ἐποχὴ τῶν νέων ἀνακτόρων (μεταξὺ 1600 καὶ 1450 π.Χ.), ἐφόσον τὴν ξαναβρίσκουμε τόσο στὰ ἐγγράφα τῶν ἀρχαίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνακτορικὲς κατοικίες, διάσπαρτες σὲ ὅλη τὴν Κρήτη, ὅσο καὶ στὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὰς ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στοὺς χώρους λατρείας.

5. Σήμερα πού έχουν πραγματοποιηθεῖ στό σύνολό τους οἱ δημοσιεύσεις τῶν κειμένων σέ κρητική ιερογλυφική καί Γραμμική Α¹¹, σέ ποιοῦ σημειῶ βρίσκεται ἡ ἀποκρυπτογράφησή τους;

Γιά τήν ἀποκρυπτογράφηση μίας ἄγνωστης γραφῆς ἀπαιτοῦνται τέσσερις ἀπαραίτητες προϋποθέσεις:

Α. Πρέπει νά ἔχουμε μιᾶ ἰδέα γιά τὸ γραφικό σύστημα μέ τὸ ὁποῖο ἔχουμε νά κάνουμε. Ὑπάρχουν τρία γραφικά συστήματα στόν κόσμο: τὸ ἀλφαβητικό (εἶναι αὐτὸ πού χρησιμοποιοῦμε), τὸ συλλαβικό (εἶναι αὐτὸ τοῦ ὁποῖου κάνουν χρήση οἱ Ἰάπωνες) καί τὸ ἰδεογραφικό (πού εἶναι σέ χρήση στήν Κίνα).

Τὸ ἀλφαβητικό σύστημα ἀριθμεῖ σέ γενικὲς γραμμὲς μεταξὺ 21 καί 24 σημείων (τὸ ρωσικὸ ἀλφάβητο, πού εἶναι τὸ πιὸ πολύπλοκο, περιέχει 32 διαφορετικὰ σημειῶ). Τὸ συλλαβικό σύστημα ἀριθμεῖ πολλὰ δεκάδες σημείων (σέ γενικὲς γραμμὲς γύρω στὰ 80), ἐνῶ τὸ ἰδεογραφικὸ περιλαμβάνει συνολικά πολλὰ δεκάδες χιλιάδες σημείων (οἱ μικροὶ κινεζοὶ πού μαθαίνουν νά διαβάζουν ὀφείλουν νά ἀφομοιώσουν ὡς 50.000 διαφορετικὰ σημειῶ, γιά νά τὸ κατορθώσουν).

Δεδομένου ὅτι ἡ κρητικὴ ιερογλυφική καί ἡ Γραμμική Α ἀριθμοῦν μερικὲς δεκάδες σημείων γραφῆς, ἡ κάθε μιᾶ, εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἀνήκουν στό συλλαβικὸ σύστημα γραφῆς.

Β. Πρέπει νά ἔχουμε μιᾶ ἰδέα γιά τὸ περιεχόμενο τῶν ἐγγράφων, δηλαδή νά μπορούμε νά προσδιορίσουμε ἀν τὰ κείμενα πού ἔχουμε ἀπέναντί μας εἶναι λογιστικά, διπλωματικά ἢ θρησκευτικὰ ἔγγραφα.

Καί σ' αὐτὴ τήν περίπτωσιν ἡ ἀπάντησιν πού δίνουμε εἶναι θετική: γνωρίζουμε τὴ φύσιν τῆς πλειοψηφίας τῶν κειμένων μέ τὰ ὁποῖα ἔχουμε νά κάνουμε, τόσο στήν ιερογλυφική ὅσο καί στή Γραμμική Α, ἐφ' ὅσον χάρη στὰ ἰδεογράμματα καί στοὺς ἀριθμοὺς πού εἶναι ἄφθονοι στὰ ἀρχαϊκὰ ἔγγραφα πού εἶναι γραμμένα στίς δύο αὐτὲς γραφές, μπορούμε νά εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ οἰκονομικά ἔγγραφα.

Γ. Πρέπει νά μπορούμε νά βασιστοῦμε σέ μιᾶ γνωστὴ γραφή, συγγενὴ μ' αὐτὴ πού ἐπιθυμοῦμε νά ἀποκρυπτογραφήσουμε γιά νά θέσουμε μιᾶ ἀρχικὴ ὑπό-

11. J.-P. OLIVIER - L. GODART, μέ τὴ συνεργασία τοῦ J. - C. POURSAT, *Corpus Hieroglyphicarum Inscriptionum Cretae* (Études Crétoises XXXI, 1995). *Συντομογραφία CHIC*. - L. GODART - J. - P. OLIVIER, *Recueil des inscriptions en linéaire A* (Études Crétoises XXI, τ. 1, 2, 3, 4, 5, 1976 - 19865). *Συντομογραφία GORILA* 1, 2, 3, 4, 5.

θεση σχετική τόσο με την ανάγνωση τῶν σημείων ὅσο καὶ με τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν κειμένων. Ἔτσι γιὰ νὰ ἀποκρυπτογραφηθοῦν τὰ ἱερογλυφικὰ τῆς Αἰγύπτου ἢ ἡ Γραμμικὴ Β, ὁ Jean - François Champollion καὶ ὁ Michael Ventris βασίστηκαν στὴ συγγένεια, ἀπ' τὴ μιὰ ἀνάμεσα στὴν κοπτική καὶ τὴ γλώσσα τῶν Φαραῶ, καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη ἀνάμεσα στὴν κλασικὴ κυπριακὴ γραφὴ καὶ τὴ Γραμμικὴ Β.

Ἡ μόνη ἀποκρυπτογραφημένη γραφὴ, συγγενὴς στὶς δύο γραφές ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν, εἶναι ἡ Γραμμικὴ Β. Εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο πολλοὶ προσπάθησαν νὰ ἀποδώσουν τυφλὰ μετὰ τὶς φωνητικὲς ἀξίες τῶν σημείων τῆς Γραμμικῆς Β, τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τόσο τῆς ἱερογλυφικῆς ὅσο καὶ τῆς Γραμμικῆς Α. Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἢ μέτρια ἢ καταστροφικά, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι μεθοδολογικὰ εἶναι ἀσχετὸ νὰ θεωρεῖ κανεὶς ὅτι παρόμοια σημεῖα ποὺ ἀπαντῶνται σὲ δύο διαφορετικὲς γραφές ἔχουν ἀπαραιτήτως τὴν ἴδια φωνητικὴ ἀξία.

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι δὲν εἴμαστε σὲ θέση, πρὸς τὸ παρόν, νὰ θέσουμε αὐτὴ τὴν περιφνημὴ ἀρχικὴ ὑπόθεση, ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀνάγνωση καὶ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν μινωικῶν γραφῶν.

Δ. Τέλος, ὑπάρχει μιὰ τελευταία ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση μιᾶς ἄγνωστης γραφῆς: πρέπει νὰ διαθέτουμε ἓνα ἀπόθεμα σημείων, καὶ ἐπομένως ὁμάδων σημείων, ἀρκετῶν γιὰ νὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ κάνουμε συγκρίσεις, κατατάξεις καὶ προσεγγίσεις, ἔτσι ὥστε νὰ προχωρήσουμε σταθερὰ πρὸς τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς ἐν λόγω γραφῆς. Ὅταν ἀποκρυπτογράφησε τὴν Γραμμικὴ Β, ὁ Μ. Ventris εἶχε στὴ διάθεσή του ἓνα ἀπόθεμα 30.000 περίπου σημείων· πρὸς τὸ παρόν τὸ σύνολο τῶν ἐγγράφων στὴν κρητικὴ ἱερογλυφικὴ δὲν συγκεντρώνει παρὰ 1700 περίπου σημεῖα καὶ αὐτὸ τῶν κειμένων σὲ Γραμμικὴ Α μόνον 7.500 περίπου σημεῖα. Μὲ τὴν εὐκαιρία, θυμίζω ὅτι δὲν ἔχουμε παρὰ μόνον 242 σημεῖα συνολικὰ καὶ στὶς δύο ὕψεις τοῦ δίσκου τῆς Φαιστοῦ.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι εἶναι πολὺ λίγα γιὰ μιὰ ἀξιόπιστη ἀποκρυπτογράφηση. Συνεπῶς, ἂν δὲν ἀνακαλύψουμε καινούργια μινωικὰ κείμενα σὲ ἱκανὲς ποσότητες στὶς ἀνασκαφές τοῦ Αἰγαιακοῦ χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, διακινδυνεύουμε σοβαρὰ νὰ μὴν καταφέρουμε νὰ ἀποκρυπτογραφήσουμε τὴν ἢ τὶς γλώσσες αὐτοῦ τοῦ μυθικοῦ λαοῦ.

6. Ἡ τελευταία γραφὴ τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἡ Γραμμικὴ Β. Οἱ συλλαβές της εἶναι τόσο συγγενεῖς μετὰ αὐτὲς τῆς Γραμμικῆς Α, ποὺ εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ Γραμμικὴ Β δημιουργήθηκε μετὰ ἀφετηρία τὴν Γραμμικὴ Α.

Ποῦ καὶ πότε ἔγινε αὐτό;

"Εως πρὶν ἀπὸ λίγου καιροῦ, τὰ ἀρχαιότερα ἔγγραφα σὲ Γραμμικὴ Β ἦταν πινακίδες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ Room of Chariot Tablets τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, τὶς ὁποῖες ὁ J. Driessen χρονολογεῖ στὴν Ὑστερομινωικὴ II ἐποχὴ¹².

Φυσικὰ ἦταν ξεκάθαρο ὅτι κάποιο διάστημα εἶχε μεσολαβήσει ἀνάμεσα στὴ στιγμὴ ποὺ ἐπινοήθηκε ἡ Γραμμικὴ Β καὶ τὴ στιγμὴ τῶν πρώτων καταστροφῶν τῶν ἀρχαίων στὴν Κνωσὸ ἢ ἄλλοῦ. Ἐφ' ὅσον ὅμως τὸ σημαντικότερο μέρος τοῦ ἀπολογισμοῦ τῶν μυκηναίων διοικητικῶν ὑπαλλήλων σίγουρα μεταφερόταν, στὸ τέλος κάθε διοικητικοῦ κύκλου, σὲ ἄλλα ὑλικά πιὸ εὐγενῆ ἀλλὰ καὶ πιὸ φθαρτὰ ἀπὸ τὸν πηλὸ, οἱ πυρκαγιές μᾶς διατήρησαν, παραδόξως, τὰ μόνα ἀρχαιολογικά ἔγγραφα ποὺ χρονολογοῦνται στὶς τελευταῖες μέρες ἢ τὸ πολὺ στὶς τελευταῖες ἐβδομάδες ἢ μῆνες τῆς ζωῆς τῶν Κρατῶν¹³.

Ἀπὸ τότε, ἐκ τῶν πραγμάτων, αὐτοὶ ποὺ προσπάθησαν νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς χρήσης τῆς Γραμμικῆς Β στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀναγκαστικὰ βασίστηκαν σὲ ἐπιχειρήματα ξένα πρὸς τὴν ἀπλὴ στρωματογραφία, γιὰ νὰ ἐπιχειρήσουν τὸν προσδιορισμὸ τῆς περιόδου στὴν ὁποία αὐτὴ ἡ γραφὴ ἐπινοήθηκε.

Ὁ M. Lejeune, μελετώντας τὴ δομὴ τῶν συλλαβῶν τῆς Γραμμικῆς Β, κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ ἡ γραφὴ εἶχε ἓνα μακρὺ παρελθὸν πίσω της, καὶ ὅτι θὰ ταίριαζε νὰ τοποθετήσουμε τὴ δημιουργία της σὲ μιὰ ἐποχὴ πολὺ προγενέστερη αὐτῆς τῶν πρώτων ἐγγράφων ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς¹⁴. Ὁ Lejeune, πράγματι, κατάρφερε, μὲ ἀφετηρία γραφικὲς ἀντιφάσεις τῆς Γραμμικῆς Β (ὑπαρξὴ τοῦ συλλαβογράμματος PTE, διακυμάνσεις τῶν γραφῶν JO - καὶ O - καὶ μεγάλο ἀριθμὸ φωνητικῶν ἀξιών τοῦ RA2), νὰ προσδιορίσει μιὰ πρωτομυκηναϊκὴ περίοδο ποὺ παρεμβάλλεται μεταξὺ τῆς θεσμοθέτησης τῆς Γραμμικῆς Β καὶ τῆς ἐμφάνισης τῶν πρώτων πινακίδων. Ὁ Lejeune μένει σ' αὐτὸ καὶ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσει τὴν χρονικὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς πρωτομυκηναϊκῆς περιόδου.

Ὅμως τὸ ζήτημα προχώρησε προπάντων μὲ τὴ μελέτη τῆς κατάστασης στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ. Ὁ Σπ. Ἰακωβίδης, στὸν λόγο ποὺ ἐκφώνησε κατὰ τὴν εἴσοδό του στὴν ἔνδοξο αὐτὴ Ἀκαδημία, εἰδείξε ὅτι ὁ πλοῦτος τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς προετοίμαζε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ μεγαλεῖο τῶν τάφων τῶν περιβόλων Α καὶ Β τῶν Μυκηναίων. Ἐτσι οἱ βασιλεῖς τῆς μεγάλης

12. J. DRIESSEN, An Early Destruction in the Mycenaean palace at Cnossos, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 2 (1990), 124 - 125.

13. L. GODART, *Le pouvoir de l'écrit* (1990), 99.

14. M. LEJEUNE, *Pré-mycénien et proto-mycénien*, BSL, 1976, 193 - 206.

ἀκρόπολης τῆς Ἀργολίδας, δὲν ἦταν οὔτε οἱ πρῶτοι οὔτε οἱ μόνοι μονάρχες ποὺ εἶχαν νὰ διαχειριστοῦν ἓνα ἀκμάζον κράτος στὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα¹⁵. Ἐγὼ μὲ τὴ σειρά μου, μελετώντας τὰ εὐρήματα τῶν μεγάλوپρεπων τάφων τῶν Μυκηνῶν, καὶ τὴν ἰσχὺ τοῦ κράτους ποὺ θυσίασε στὴν μνήμη τῶν βασιλέων καὶ τῶν περιγίπων του τοὺς ἀναρίθμητους αὐτοὺς θησαυροὺς, εἶχα φανταστεῖ, ἥδη ἀπὸ τὸ 1978, ὅτι ἡ οἰκονομία τῆς κοινωνίας τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν λακκοειδῶν τάφων ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἀπουσία μιᾶς γραφῆς ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσαν οἱ λογι-
στές. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο ὑπέθεσα ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἦταν ἐγκαταστη-
μένοι στὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, κατεῖχαν ἤδη τὴν τέχνη τῆς γραφῆς ἀπὸ τὸν 17ο αἰ. π.Χ.¹⁶

Ἄλλωστε, ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ Γραμμικὴ Β εἶχε μᾶλλον ἐπινοηθεῖ στὴν Ἡπει-
ρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ ὄχι στὴν Κρήτη, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν λακκοειδῶν τάφων
τῶν Μυκηνῶν, οἱ μινωῖτες γραφεῖς, ἐγκαταστημένοι σὲ ὅλα τὰ ἀνάκτορα τοῦ νη-
σιοῦ, ἔγραφαν καὶ θὰ συνέχιζαν γιὰ πολὺ καιρὸ νὰ γράφουν, σὲ Γραμμικὴ Α. Τέλος,
προσέθετα, διαθέτουμε μία ἔμμεση ἀλλὰ ἀδιάσειστη μαρτυρία γιὰ τὴ γέννηση τῆς
Γραμμικῆς Β στὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα: τὰ σημεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ
τὴ μέτρηση ὑγρῶν προϊόντων (λαδιοῦ, κρασιοῦ, μελιοῦ, μυρωδικῶν ἀρωμάτων)
καθὼς καὶ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἀντιπροσωπεύσουν τὸ σύστημα
στάθμισης (ζύγισμα χρυσοῦ, χαλκοῦ, μαλλιοῦ, καὶ ἄλλων), εἶναι σημεῖα ξένα στὸ
σύστημα μέτρων καὶ σταθμῶν τῆς Γραμμικῆς Α, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐπι-
νοήθηκαν στὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα πρὶν τὴ μυκηναϊκὴ κατὰκτηση τῆς Κρήτης
τὸ 1450.

Καὶ νὰ λοιπὸν ποὺ μιὰ ἐξαιρετικὴ ἀνακάλυψη ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ αὐτὴ
τὴν ὑπόθεση, προσφέροντάς μας μιὰ ἐπιγραφή σὲ Γραμμικὴ Β, ποὺ χρονολογεῖται
στὴ Μεσοελλαδικὴ ΙΙΙ. Ἀνασκάπτοντας ἓνα ὕψωμα ποὺ δεσπόζει στὴν κοιλάδα
τοῦ Ἀλφειοῦ, στὴν Καυκανιά, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ὀλυμπίας,
ἡ Ξ. Ἀραπογιάννη ἔφερε στὸ φῶς τὸ 1994, ἓνα βότσαλο ποὺ ἔφερε τρεῖς ὁμάδες
σημείων (a-so-na, ka-ro-qo καὶ qa-jo), ποὺ ἀνήκουν τελικὰ στὴ Γραμμικὴ γραφὴ
Β. Ἡ λέξη ka-ro-qo εἶναι ἓνα ἀνθρωπωνύμιο ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' ἓνα ὑπέροχο
ἐλληνικὸ ὄνομα, τὸ Χάρωπος ἢ Χάρος.

15. ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, «Ὁ Μυκηναϊκὸς Πολιτισμός. Ἱστορικὸ σχέδιασμα», Πρακτικὰ
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 67 (1992), 2, 149 - 151.

16. L. GODART, Le linéaire A et son environnement, Studi Micenei ed Egeo -ana-
tolici 20 (1979), 34 - 35.

Ἴδού ἡ ἀδιάσειστη ἀπόδειξις ὅτι ἡ Γραμμικὴ ἐπινοήθηκε στὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἥδη ἀπὸ τὴ Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ καὶ ὅτι οἱ ἄνδρες καὶ οἱ γυναῖκες ποὺ κατοικοῦσαν στὴν Πελοπόννησο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἦταν ἤδη Ἕλληνες. Καὶ πολὺ περισσότερο, ἡ παρουσία τῆς Γραμμικῆς Β στὴν Ἡλίδα κατὰ τὴ Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ, δείχνει ξεκάθαρα ὅτι ὁ Σπ. Ἰακωβίδης εἶχε δίκιο ὅταν ἐπέμενε γιὰ τὸν ἐξαιρετικὰ ἀνανεωτικὸ χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας σὲ μιὰ ἐποχὴ προγενέστερη τῶν πλουσίων ταφῶν τῶν Μυκηνῶν.

7. Ἡ Γραμμικὴ γραφὴ Β θὰ χρησιμοποιηθεῖ στὶς μυκηναϊκὲς πριγκιπικὲς κατοικίες, ὡς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Κατόπιν θὰ ἐξαφανιστεῖ γιὰ πάντα ἀπὸ τὸν Αἰγαιακὸ χῶρο.

Συζητᾶμε ἔντονα, ἐδῶ καὶ πολὺ καιρό, τὰ αἷτια ποὺ προκάλεσαν τὴν βίαιη καταστροφὴ τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων. Ἄλλοι μιλοῦν γιὰ ἐπιδρομές, ἄλλοι γιὰ φυσικὲς καταστροφές, ἄλλοι πάλι γιὰ κλιματολογικὲς ἀλλαγές. Βέβαια, δὲν θὰ εἶχα ἐπέμβει σὲ αὐτὴν τὴν πολεμικὴ ἀν νέα ἐπιχειρήματα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς ἐξαιρετικῆς ἀνακάλυψης 238 νέων κειμένων σὲ Γραμμικὴ Β, ποὺ πραγματοποιήσε στὴ Θήβα ὁ φίλος Β. Ἀραβαντινός, δὲν μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ὑπὸ μιὰ ἐντελῶς νέα ὀπτικὴ γωνία.

Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ κείμενα ὀρισμένες πινακίδες (Fg 214, 221, 254+ 255, 257, 301 καὶ 332), παρουσιάζουν σημάδια ποὺ δὲν προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ γραφέα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πτώση, ἀναμφισβήτητα τυχαία, διαφόρων ὑλικῶν (ὑποθέτουμε τμήματα ξύλινων ραφῶν) στὸν πηλὸ τῶν πινακίδων, ἐνῶ αὐτὸς ἦταν ἀκόμῃ ὑγρός.

Ἐνα τέτοιο ποσοστὸ ὑγρασίας τοῦ πηλοῦ δὲν δικαιολογεῖται παρὰ μόνο τὴ στιγμή ποὺ αὐτὸς πλάθεται καὶ λειαίνεται, ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ δεχτεῖ τὸ κείμενο ποὺ προορίζεται γι' αὐτόν· ὅταν ὀλοκληρωθεῖ αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐγχάραξης τοῦ ἐγγράφου, αὐτὴ ἡ ὑγρασία δὲν διατηρεῖται παρὰ μόνο γιὰ κάποια λεπτά (20' τὸ πολὺ), ὅπως μᾶς δείχνει ἡ πείρα. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, χωρὶς ἀμφιβολία ἐπῆλθε ἡ πτώση τῶν ἐν λόγῳ ὑλικῶν πάνω στὶς πινακίδες. Αὐτὴ ἡ πτώση προκλήθηκε καθαρὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ, ποὺ, ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τῆς ὁποίας βρίσκουμε παντοῦ τὰ ἔχνη, ἐπέτρεψε τὸ ψήσιμο καὶ κατὰ συνέπεια τὴ διατήρηση τῶν πινακίδων, ποὺ εἶναι τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἐκδοσης.

Ἐτσι λοιπὸν ἔχουμε, ἴσως γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀνακάλυψης ἀρχαίων σὲ Γραμμικὴ Β, τὴν πιθανότητα νὰ συνδέσουμε τὴ συγγραφὴ μιᾶς ὀλοκληρῆς ομάδας πινακίδων μὲ τὰ τελευταῖα λεπτά τῆς ζωῆς μιᾶς μυκηναϊκῆς ἀνακτορικῆς κατοικίας.

Οἱ πινακίδες τῆς ὁδοῦ Πελοπίδα ἀναφέρονται, κατὰ μεγάλο μέρος, σέ προσφορές κριθαριοῦ, κριθάλευρου, κρασιοῦ καὶ ἐλιῶν πρὸς μιὰ σειρὰ θεοτήτων, ἱερῶν ζώων, λειτουργῶν τοῦ ἱεροῦ, τεχνιτῶν καὶ πιστῶν ποὺ καλοῦνται νὰ συμμετέχουν στὶς γιορτὲς πρὸς τιμὴν αὐτῆς τῆς μεγάλης θεότητος τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου ποὺ ἦταν ἡ Μητέρα Γῆ / Δήμητρα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ κείμενα ποὺ ἀναφέραμε πρὸ πάνω καὶ ποὺ φέρουν αὐτὰ τὰ τυχαῖα σημάδια. Ἔτσι, μερικὰ λεπτὰ μόνο, πρὶν ἀπ' τὴν τελικὴ καταστροφή, ἡ λατρευτικὴ ζωὴ τοῦ κράτους τῶν Θηβῶν καὶ οἱ διοικητικὲς δραστηριότητες ποὺ ἀνέπτυσαν οἱ γραφεῖς του, δὲν ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ κανένα σημάδι ποὺ προαναγγέλλει τὸ ἐπικείμενο τέλος τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κάδμου. Ἀπὸ ἐδῶ ὡς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτικοῦ καὶ διοικητικοῦ κέντρου τῶν Θηβῶν ἐπῆλθε ἀπὸ μιὰ καταστροφή ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ ἓνα τυχαῖο γεγονός, τόσο αἰφνίδιο ὅσο καὶ ὀλέθριο, καὶ ὅχι ἀπὸ «στρατιωτικὴ» ἐπέμβαση ὁποιασδήποτε φύσεως, δὲν μένει παρὰ ἓνα βῆμα, τὸ ὁποῖο δὲν διστάζω νὰ κάνω.

Ὅρισμένοι ἀρχαιολόγοι, ὅπως ὁ K. Kilian¹⁷, ἔθεσαν σὲ πρῶτο πλάνο τὰ ἔχνη σεισμοῦ, ποὺ κατέστρεψε γύρω στὸ 1200, δηλαδὴ στὰ τέλη τῆς Γ'Ε III B2, καὶ ἄλλα μυκηναϊκὰ ἀνακτορικὰ κέντρα.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, εἶναι πιθανὸν οἱ καταστροφὲς αὐτὲς νὰ ἐπέφεραν μιὰ περίοδο κρίσης καὶ κάμψης ἢ ὁποία, μοιραῖα, κατέληξε σὲ κοινωνικὲς συγκρούσεις καὶ μετακινήσεις πληθυσμῶν. Εἶναι ὥσως ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μαζὶ ποὺ συνέβαλαν στὴν διὰ παντὸς κατάλυση τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτορικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ γραφὴ, ποὺ ἦταν ἓνα ὄργανο στὴν ὑπηρεσία τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, δὲν θὰ ἐπιζήσει ἀπὸ αὐτὸν τὸν κατακλυσμὸ καὶ αὐτὴ ἡ μεγάλη κατάκτηση τοῦ πνεύματος θὰ ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ ὀρίζοντα γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Καὶ ὀφείλουμε νὰ προσπαθήσουμε νὰ πάρουμε ἓνα μάθημα ἀπὸ αὐτό.

Πρόσφατα ζαναεῖδα τὴν «Σκεπτόμενη Ἀθηνᾶ» στηριγμένη στὸ δόρυ της. Ἡ θεά, σύμβολο τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας καὶ τοῦ θάρρους, μᾶς θυμίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ κατάκτηση μὴ ἀντιστρέψιμη. Τὴ γραφὴ, τὴ δημοκρατία, τὴν ἀνεξαρτησία τῆς τέχνης καὶ τοῦ πνεύματος, ὅλα αὐτὰ ποὺ μᾶς δίδαξε ἡ Ἑλλάδα, ὀφείλουμε νὰ τὰ διαφυλάσσουμε, νὰ εἴμαστε ἀντάξιοι τῆς κληρονομίᾱς αὐτῆς καὶ νὰ τὴν ὑπερασπιζόμαστε ἀδιάκοπα.

17. K. KILIAN, La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archeologici, στὸ *Le origini dei Greci, Dori e mondo egeo* (a cura di D. Musti), Laterza 1985, 73-115.